

**ОСОБЛИВОСТІ СЛОВОТВОРЕННЯ ДЕРИВАТИВ
З ІНСТРУМЕНТАЛЬНИМ ЗНАЧЕННЯМ У ГОВІРКАХ
МИКОЛАЇВЩИНИ**

Розвідка присвячена опису продуктивних способів деривації назв знарядь і засобів дії у говірках Бузько-Інгульського межиріччя, а саме: суфіксації, метафоризації, універбації, синтаксичній деривації, композиції.

Ключові слова: деривація, знаряддя і засоби дії, локальні денотати.

Exploration describes productive methods of derivation of instruments names and means of action in the dialects of Bug-Ingulskogo watershed, namely, suffixes, metaphor, univerbatsii, syntactic derivation of the composition.

Key words: derivation, means and instruments of action, local denotations.

Актуальність теми зумовлена недостатністю дослідженості говіркового словотвору, що позбавляє можливості встановити реальні взаємовідносини основних діалектних угруповань української мови. На думку П.Ю.Гриценка, відчутніша диференціація говірок простежується за даними словотвору: “Відчуття відмінності говірок при морфемному варіюванні зростає пропорційно до чіткості семантичних характеристик слова, змінюваних у процесі морфемних ускладнень чи заміни однієї морфеми іншою. Звідси – більший вплив морфемних змін на динаміку формальної структури слова і формування диференціації говірок порівняно із змінами звукового складу” [1, с. 23].

Дослідженням різних тематичних груп лексичної системи говірок Бузько-Інгульського межиріччя займалися В.М. Баденкова (лексика народної медицини) [2], М. В. Бухтій (вівчарська лексика) [4], Л. А. Москаленко (ботанічна лексика) [6], Л. С. Спанатій (лексика гончарного промислу) [9], М.Ф. Тимченко, В. П. Токар (рибальська лексика) [8].

Метою розвідки є аналіз продуктивних способів словотворення дериватів з інструментальним значенням у говірках Бузько-Інгульського межиріччя [9].

У складі лексики Миколаївщини тематична група назв знарядь і засобів дії посідає вагоме місце як за своїм кількісним обсягом, так і за частотою вживання, що зумовлено історією краю. Українці степового Півдня (в етнічному відношенні степи Причорномор'я були освоєні насамперед українськими хліборобами [7, с. 238]), колонізованого тільки в другій половині XVIII ст., орють свої землі більше двох століть “українським” плугом – знаряддям, створеним за балканськими зразками народними майстрами і вдосконалюваним поколіннями селян [7, с. 720].

Субстантивна категорія інструменталія репрезентована у говірках Бузько-Інгульського межиріччя семантичними варіантами “знаряддя дії”, “засобу дії”, “допоміжного матеріалу” [3, с. 36]. За обсягом змісту найчисленнішим є семантичний варіант “знаряддя дії” – субстантиви називають предмети, призначені для виконання фізичної дії. Номени “засоби дії” передають таку семантичну особливість інструменталія як нездатність його впливати на спосіб дії. У цій семантичній підгрупі виділяються іменники з семами “засоби пересування / переміщення”: *безко'нка* (візок), *безта'рка*, *бе'тка*, *бо'бик(1)*, *ванта'жівка*, *легкови'чка*, *мажо'р* (прицеп до трактора), *малолітра'жска*, *рес'орка*, *ресо'рник* (одноконка); *ро'вер* (велосипед), “засоби передачі / зв'язку” [3, с. 38]. Семантичний варіант категорії інструменталія “допоміжний матеріал”

репрезентують іменники з речовинним значенням (речовина виступає засобом впливу на протікання дії, досягнення відповідного результату тощо): *гарма'н, горю'че, дахі'вка, мазу'та, ма'зево, смарови'дло*.

Назви знарядь і засобів дії Миколаївщини пов'язані з такими видами діяльності, як: будівництво: *бі'ля* (глина); *двадцятин'я'тка* (дошка, гвіздок); *дика'р* (1) (дикий камінь як будівельний матеріал); *димоку'р* (*дима'рик, димни'к, димни'ця, дивогля'д*); *живе'ць* (свинець); *ла'зиво* (драбина); *олов'я'нка* (сплав); *стуге'нчатка, стягачі'*; тваринництво: *бату'ра* (батіг пастуха); *гнузди'ла; двояни'* (вила); *де'рниця* (1); *ди'шель; довби'шка; оборо'ть; оку'ття* (о'кіл); *опле'шні; оскі'сок; са'хор* (сі'нники) (вила); *стя'глі*; бджільництво: *борни'чка* (пасічниковий ніж); *бри'ль; бджололо'вка* (кошик); *димаре'ць; дму'халка; рійни'ця; ройови'к(1); си'пка(1); скребо'к*; городництво: *брако'вка* (лопата); *горо'дник; граба'рка; железня'к, залізня'к* (лопата); *орга'ніка* (добриво); *сажа'лка* (3); *сапани'ця; осіло'к*; виноградарство: *арші'в; оджи'мка; сіка'тор* (2); *сіка'чка* (1); рільництво: *бі'ло* (1); *бі'льце; ігли'ця* (1); *круподе'рниця* (зернодробарка); *обе'рвиця; о'бруч* (4); *різа'к; сми'к; сошня'к; стапа'тор* (культиватор); *струга'чка*; рибальство: *бури'ло; бли'калка; вітрогі'н, ги'чка* (1), *дубі'вка, рези'нка, ча'йка* (човни); *вудка-самоду'ра; ба'бка, мая'к, плава'к* (поплавки на неводі); мисливство: *бельгі'йка, берда'н, двадця'тка* (1), *двухство'лка* (рушниця); теслярство: *ві'сний ніж; клешня'* (2); *одбо'рник; отборни'к* (рубанок); *розво'дник; сверделе'ць; спу'ск; струга'нок; фу'кс*(а); ковальство: *балья'сина; баті'г* (1); *вла'сне го'рні; вухна'ль; гвозди'льня; глади'ло; гніто'к; жи'гало* (1); *двошпа'ркова накова'льня; дму'хало; обру'бка; обсі'чка; отко'ва; сирота'* (молот); слюсарство: *болторі'зка; дави'ло* (лещата); *оца'нки*; гончарство: *ве'рхня кру'жка; гонча'рна гли'на; гонча'к; гориці'вка* (глина); *ни'жня кру'жка; ру'чка* (2); *скреба'чка* (2); *стружо'к*; шевство: *бере'за* (1) (дерев'яний шевський гвіздок); *ігли'ця* (3); *напе'рсник* (наперсток); *опра'ва*; ткацтво: *бара'н* (1) (3. Пристрій для сукання цівок), *бі'тка* (1); *бі'тниця; длоковня'; вороти'ло; гу'ска* (4); *де'рга* (1) (щітка для розчісування вовни, прядива); млинарство: *буя'к; водоворо'т* (1) (колесо); *жорнівка; ігли'ця* (2); *наверхни'к*.

Суфіксація – найбільш давній і найпродуктивніший спосіб словотворення дериватів із інструментальним значенням, успадкований з індоєвропейської мови через праслов'янську. Розгалуженою і багатою є система суфіксального словотворення степової говірки південно-східного діалекту. Девербативні словотвірні типи аналізованих похідних репрезентовано формантами – *-(а)ч, -к(а), -л(о), -ул(я), -ун, -ур, -уха(а), -ушк(а)*: *бовта'ч, бо'вт, бовту'н, бовту'ха, бури'ло, закиду'шка, тягу'ля*. Десубстантивні словотвірні типи назв знарядь і засобів дії у степових говірках південно-східного діалекту формуються суфіксами: *-ан(и), -ив(а), -ик, -ин(а), -ищ(е), -к(а)*: *вудка, леси'на, сподови'к, уди'лище*. Денумеративи утворюються за допомогою форманта –*к(а)*: *двадця'тка, п'ятдеся'тка*. Найширшу валентність має формант –*к(а)*, що може приєднуватись до твірних основ усіх названих частин мови, менш широка дистрибуція властива –*(а)ч, -ин(а)*. Всі інші словотворчі афікси приєднуються до твірної основи однієї частиномовної належності.

Семантичним шляхом утворено в говірках більше слів, ніж відповідних лексичних одиниць літературної мови: *бара'н* (лебідка на човні), *кало'ша* (старий човен), *ковпа'к* (рибальська лозова снасть), *коби'ла* (рибальська сітка для підльодного лову риби), *мая'к* (поплавков), *паву'к* (сак). Семантичне творення відбувається на основі метафоричного чи метонімічного вживання відповідних слів. Семантична структура полісеманта підпорядкована відображенню особливостей світосприйняття, асоціативного мислення, діалектоносіїв. В основі говіркових метафор яскраво простежуються локальні денотати: *бара'нчик, гуса'к, коби'лка, ра'к* (кі'шка), *сва'т, ча'йка*.

Конотативність – визначальна риса говіркового мовлення Миколаївщини, створювана як морфологічними, так і неморфологічними способами словотворення: *бара'нчик* (1. Гайка з привареним до неї крючком, яка утримує колесо на осі воза. 2. Закрутка для замикання дверей, хвіртки. 3. Заціпка на віжках, поводі. 4. Якірець, яким витягують із колодязя затонулі відра. Кішка. 5. Розвилистий стовп, на якому сушать

горшки, глечики. 6. Місце, де була зав'язь кавуна. 7. Відросток лози винограду, за допомогою якого виноград чіпляється до опори), *бо'бик(1)* (автомобіль), *бовдур(1)*, *вало'к*, *гарми'дер* (старий вантажний або легковий автомобіль), *ди'рчик* (мотоцикл), *динди'рок* (невелика легкова машина, зроблена із мотоцикла), *жолобо'к*, *клинє'ць*, *коби'лка*, *ла'пки* (завдяки суфіксам демінутивності), *ба'бка*, *кобильо'ха*, *слюса'к* (завдяки суфіксам пейоративності), *мордотьо'р* (*мордопля'с*) (завдяки конотативності основ). Специфічними шляхами полісемантизації дериватів у говірках Бузько-Інгульського межиріччя є явища онімізації (*борона'* (екваторіальне сузір'я); *ко'вш* (3) – 1. Кругла посудина з ручкою для зачерпування рідини. Ківш. 2. Одна з посудин на ободі водяного колеса. 3. Сузір'я Велика Ведмедиця. 4. Рибальська лозова снасть) / деонімізації (*га'пка* – 1. Дротяна петелька. 2. Довга жердина з крюком, якою витягають відра з неглибокого колодязя. 3. Дрібна рибка. 4. Плоскодонний човен); *дави'д* (тупий ніж).

Для з'ясування закономірностей розвитку й функціонування лексичного складу говірок необхідною складовою є аналіз явищ формально-семантичної компресії розчленованих номінативних одиниць в однослівні найменування [5]. Базовими словосполученнями універбатів можуть бути синтаксичні словосполучення, фраземи, словосполучення – еквіваленти слів і навіть предикативно-суб'єктні конструкції. Найчастіше стягнення зазнають ті складені найменування, що найбільше використовуються у повсякденному вжитку: в побуті, в навчанні, на виробництві тощо.

Найчастіше суфіксальні універбати у говірках Бузько-Інгульського межиріччя утворюються від відносних прикметників, рідше – від якісних, засвідчені поодинокі випадки деривації від присвійних прикметників на -ськ-, -ов-, -н-, -ат-, -лив- з подальшим усіченням цих суфіксів основ у процесі деривації. Найпродуктивнішими виявилися словотворчі форманти універбатів-субстантивів –к(а), -н(ик), -ак-, -як-. У цілому суфіксальну універбацію іменників у говірках Бузько-Інгульського межиріччя репрезентують близько 20 суфіксів: -к(а), -иц(я), -ух(а), -ин(а), -ін(я); -н(ик), -ак-/як-, -як(а), -ул(я), -ан-, -ун-, -ань-, -ок-, -к(о), -л(о), -ищ(є). Специфічною ознакою закономірностей діалектного словотворення досліджуваних говірок є виразне проектування на територіальні особливості: *дерев'я'шка* – дерев'яний протез, *до'нка* – донна вудка, *га'ска* – гасова лампа, *дубі'вка* – дубовий човен, *закиду'шка* – закидна вудка, *плавучка* – плавучий бакен, *рези'нка* – гумовий човен (русизм), *сподо'вка* – сподова вудка, *ставни'к* – ставний невод.

У дослідженнях зі словотвору виділяють синтаксичний спосіб [1]. Словосполучення, утворені у такий спосіб, організовані граматично, становлять смислову єдність і виконують номінативну функцію: *бра'кова лопата*, *бури'льний дуб*, *во'дове ко'лесо*, *двої'ністі ви'ла*, *двосте'нові а'ви*, *де'ргальна ці'тка*, *ка'мбульна сі'тка*, *кефа'льна сі'тка*, *ни'жній кру'г*, *обкидна' сі'тка*, *пери'жна сі'тка*, *спо'дній кру'г*. Майже завжди до двочленної апелятивної назви існує одночленний дублет: рідко у тій самій говірці, у різних говірках паралельні назви – явище звичне: *бра'кова лопата* – *брако'вка*, *во'дове ко'лесо* – *водоворо'т*, *двозу'бча(с)ті ви'ла* – *двозу'бці*, *закидна' ву'дка* – *закиду'ха*, *ни'жній круг* – *нижня'к*, *пери'жна сі'тка* – *пери'ж*, *ру'бчаста кача'лка* – *ру'блик*, *спо'дній кру'г* – *сподня'к*.

Джерелом збагачення групи дериватів-субстантивів із значенням інструменталія в українських говірках Бузько-Інгульського межиріччя є композиція: *бджололо'вка*, *вітрогі'н*, *водоворо'т*, *ву'дка-самоду'ра*, *двадцятип'я'тка*, *дворі'жки*, *димоку'р* (*дивогля'д*), *коловоро'т*, *круподє'рниця*, *малолітра'жка*, *мордопля'с*, *мордотьо'р*. Дериватів-комполітивів у говірках значно менше, ніж у літературному мовленні: *болторі'зка*, *гнояки'ди*, *дармої'д(1)* (решето), *дуко'лка*, *двухство'лка*, *макоте'рть*, *маслобо'йка(3)*, *однору'чка*, *пласкогу'бці*, *полугарба'*, *полура'мка*, *полуса'пки*, *п'ятирі'жки* (*п'ятиро'жці*), *рамопи'лка*, *раколо'вка*, *рукомо'йник*, *рукоте'рник*, *самока'л*, *самотя'г* (поїзд), *серпорі'з(ка)*, *сотора'ма*, *сухови'ла*. Цікавим є відабревіатурне утворення *газо'н* (автомобіль марки ГАЗ).

У досліджуваних говірках словотвірні моделі композитів за ступенем продуктивності можна розподілити так: іменник + дієслово; числівник (2 – 7, полу) + іменник; прикметник + іменник; займенник + дієслово.

У говірках Миколаївщини продуктивно функціонує багаточисельна система словотвірних синонімів (до двох сотень рядів/пар): *дв́анка – дві́йня – дві́йчакі́ – дві́йча́та – дві́йча́тка – дві́йча́тки – двозу́бці – двозу́бча(с)ті́ (ві́ла) – двоі́(ні)сті́ (ві́ла) – дво́йчакі́ – дво́йча́та – дво́рі́жки – дво́ро́жці – дво́хрі́жки – дво́яні́* (вила з двома ріжками); *де́рга (І) – де́ргавка – де́ргалка – де́ргальня щі́тка – де́рганиця – де́рганка – дерга́чка – дергу́нка* (щітка для розчісування вовни, прядива).

Оскільки в україністиці діалектний словотвір вивчений частково і дослідження його виконано за різною методологією, то створення реєстру системи словотворчих засобів, словотвірних моделей і типів говірок Бузько-Інгульського межиріччя залишається актуальним завданням.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аркушин Г.Л. Іменний словотвір західнополіського говору: Монографія/Г.Л.Аркушин. – Луцьк: РВВ “Вежа”, 2004. – 764с.
2. Баденкова В. М. Лексика традиційної народної медицини в українських говірках Інгульсько-Бузького межиріччя: Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.02 / В. М. Баденкова. – Дніпропетровськ, 1999. – 280 с.
3. Безпояско О. К. Граматика української мови. Морфологія: Підручник / О. К. Безпояско, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К.: Либідь, 1993. – 336 с.
4. Бухтій М. В. Вівчарська лексика Херсонщини в лінгвогеографічному аспекті / М. В. Бухтій // Східнослов'янські мови в їх історичному розвитку: Зб. наук. праць, присвячених пам'яті професора С. П. Самійленка: Ч. II. – Запоріжжя: ЗДУ, 1996. – С. 53 – 54.
5. Думчак І.М. Універбація в українській мові: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 “Українська мова” / І.М.Думчак. – Івано-Франківськ, 1998. – 16с.
6. Москаленко Л. А. Ботанічна лексика українських степових говірок Миколаївської області // авторефер. дис. ... канд. філол. наук / Л. А. Москаленко. – К., 1992. – 18 с.
7. Попович М. В. Нарис історії культури України / М. В. Попович. – К.: “АртЕк”, 1998. – 728 с.: іл. – (Трансформація гуманітарної освіти в Україні).
8. Словник говірок Бузько-Інгульського межиріччя / Л.С.Спанатій, А.П.Супрун, М.Ф.Тимченко, В.П.Токар (рукопис)
9. Спанатій Л. С. Гончарна лексика в говірках української мови: Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Л. С. Спанатій. – Ужгород, 1997. – 275 с.